

Səkinə Şərifova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sekine.serifova@mail.ru

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsi

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, təyin budaq cümləsi, *ki* ədatı, *hansı ki* bağlayıcı vasitəsi.

Ключевые слова: М.Ф.Ахундаде, определительное придаточное предложение, частица *ki*, связующий союз *hansı ki*.

Key words: M.F.Akhundzada, attributive clause, particle *ki*, connecting conjuntion *hansı ki*.

Təyin budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan təyini izah edir və onu müəyyənləşdirir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsinin analitik – “baş cümlə+budaq cümlə” tipi geniş şəkildə işlənmişdir. “Baş cümlənin əşya məzmunlu bu və ya digər bir üzvünü təyin etmək üçün” [1, s.208] işlənən təyin budaq cümlələri çox vaxt baş cümləyə *ki* tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

Qəlib söz funksional üslubi baxımdan baş cümlədə işlənmiş isim, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, isimləşmiş sifət, birinci komponenti isim olan söz və ifadələr və s. ilə sintaktik bağlılığa malik olur, onlara budaq cümlə vasitəsilə yeni məna çaları gətirir.

Baş cümlədə təyin funksiyası daşıyan qəlib sözlər *o, bu, elə, belə* işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur.

O işarə əvəzliyi təyinin qəlib sözü funksiyasında.

Bayram. *Onun üçün istir səni öz oğluna, o tacikə, o maymağa verə ki, ömründə bir sərçə vurduğu, bir quzu oğurladığı yoxdur?* [2, s.69]. Teymur ağa. *Mən o quşlardan deyiləm ki, ətim yeyilə* [2, s.105]. Ağa Mərdan. *Bu, o məlun Ağa Salman kimi deyil ki, həmi nahaq işə təklif edə və həmi xissətdən heş bir zad vermiyə* [2, s.180]. *Vay o kimsənin halına ki, mənim fərmayışımdən təxəllüf edib, o şəxsin itaətində qüsur göstərə* [2, s.197]. *Mən o dini tərcih edirəm ki, onun vasitəsi ilə insan bu dünyada xoşbəxt və azadə ola bilsin* [3, s.30]. *O rüsvalıqdan qorxurdu ki, vaqe oldu* [3, s.80].

“Baş cümlə+budaq cümlə” tipli bu cümlələrin elə nümunələrinə də rast gəlmək olur ki, aktuallaşma baxımından inversiya hadisəsi müşahidə olunur: *Şərəfnisə xanım. Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, pitik olmaya!* [2,

s.56]. *Ey İran, hanı sənın o şövkətin və səadətin ki, Kəyumərs və Cəmşid və Güştəsib və Nuşirəvan və Xosrov Pərviz ə`sarında var idi?..* [2, s.20].

“Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunan mübtədasına, tamamlığına, xəbərinə aid olur. Bundan əlavə, o, mürəkkəb xəbərin isim hissəsinə, bəzi söz birləşmələrinin tərəflərinə, substantiv xarakter alan bəzi üzvlərə də aid ola bilər” [6, s.227].

Bəşinci: O dostunuz ki, Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır [2, s.179] cümləsində “*haqqı vardır*” hissəsi ilk baxışda qoşulma funksiyası daşısı da, *ki* ədatının asılılıq yarada bilmə qabiliyyəti “*Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır*” hissəsinin təyin budaq cümləsi olduğunu üzə çıxarır. Cümlənin bu şəkildə qurulması müasir Azərbaycan ədəbi dilinə xas olmayan “*hansı ki*” anlamına uyğun gəlir: *O dostunuz, hansı ki şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır.*

Həmçinin bu cümlə inversiya formasından çıxarılsa, baş cümlənin sözlərində sintaktik bağlılıq uyğun gəlməyəcək: *O dostunuz haqqı vardır.* Halbuki semantik bağlılıq bu sintaktik vahidin “*o dostunuzun haqqı vardır ki*” baş cümləsini bərpa etməyə imkan yaradır. Cümlənin ümumilikdə sadələşmiş variantı isə bu şəkildədir: *Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırladan dostunuzun haqqı vardır.*

Q.Kazımov bu tipli cümlələrdən bəhs edərkən yazır: “Təyin budaq cümləsinin bu tipində bəzən budaq cümlə baş cümləyə *ki* ədatı ilə bağlanır. *Ki* ədatı budaq cümlənin daxilində, məntiqi vurğulu sözdən sonra işlənir. İntonasiya və məntiqi vurğu əvvəlcədən xəbər verir ki, qalan hissə alçaq tonla tələffüz edilən budaq cümlədən sonra gəlməli olan baş cümlədə əsas hadisə həmin sözlə bağlı olacaq, baş cümlə vasitəsilə veriləcək yeni informasiyanın əsasında həmin söz duracaqdır.” [4, s.355].

M.M.Musayev Oğuz qrupu türk dillərində təyin budaq cümləsinin baş cümləyə 4 üsulla: analitik, sintetik, analitik-sintetik və leksik-morfoloji üsulla bağlandığını göstərmişdir. Tədqiqatçı təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin 7 struktur-funksional tipi olduğunu və bunun 6 tipinin həm tarixən, həm də müasir dövrdə Azərbaycan dilində işləndiyini qeyd edir [5, s.60-66].

Təyin budaq cümləsinin üç tipindən: “baş+budaq”, “baş+budaq+baş”, “budaq+baş” tiplərindən bəhs edən Ə.Abdullayev yuxarıda haqqında danışılan cümlələri ayrıca bir cümlə tipi hesab edir: “ Tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipi maraqlı bir quruluşa malikdir. Burada təyin olunan isim daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır, isimdən sonra *ki* bağlayıcısı

işlədilir, sonra həmin ismi başqalarından seçən budaq cümlə işlədilir, daha sonra isə baş cümlə gəlir” [6, s.240].

Tədqiqatlar göstərir ki, “bu cür təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində daha çox işlənmiş, sonralar ədəbi dilin xəlqiliyi, canlı dilə daha çox söykənməsi əsasında tədricən azalmışdır” [1, s.299].

Bu tipdən olan bir cümləyə də nəzər salaq:

Hatəmxan ağa. *O kitablara görə ki, müsyo Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekayət edibdir, dəxi hamı zadı bu qərar ilə fərz eylə, bifayda Parijə getmək niyyətindən düş!* [2, s.52].

Buradakı o işarə əvəzliyi baş cümlənin qəlib sözlə ifadə olunmuş təyini, “*müsyo Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekayət edibdir*” təyin budaq cümləsidir.

Budaq cümlədəki *onların* (yəni *o kitabların*) sözü *kitabların* sözünü əvəz etdiyi üçün sadələşmə variantında həmin sözün (*onların* sözünün) işlənməsinə ehtiyac qalmır. Cümlənin sonuncu komponenti (*bifayda Parijə getmək niyyətindən düş*) isə nəticə xarakteri daşıyır.

Bu işarə əvəzliyi təyinin qəlib sözü funksiyasında.

İndi bu fikirdədir ki, xana desin, onu bu vilayətdən qovdursun [2, s.105]. *Xan bu övrətin bacısını alır ki, naməhrəmlər ilə həmişə aşnalığı var* [2, s.117]. “Baş camlə+budaq cümlə” quruluşlu bu cümlələrin hər ikisində *bu* sözü baş cümlədə isimlə ifadə olunmuş üzvlərə (1-ci cümlədə xəbərə, 2-ci cümlədə yer zərfliyinə) aid olduğu üçün ilk baxışda heç bir fərqlilik görünür. Lakin cümlələrin sadələşmiş variantında 1-ci cümlənin ikinci qütbü qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan məsdər tərkibi şəklində sadələşməklə baş cümlədəki xəbərin bir komponentinə çevrilir (*İndi xana demək, onu bu vilayətdən qovdurmaq fikrindədir*); 2-ci cümlənin ikinci qütbü isə feili sifət tərkibi şəklində sadələşərək baş cümlənin tamamlığına aid olan təyin vəzifəsini daşıyır (*xan naməhrəmlər ilə həmişə aşnalığı olan övrətin bacısını alır*). 2-ci cümlənin birinci qütbündəki bu əvəzliyi semantik cəhətdən qeyri-həmcins təyin funksiyasını da daşıyaraq *övrətin* sözünü xüsusi şəkildə vurğulaya bilir (*xan naməhrəmlər ilə aşnalığı olan bu övrətin bacısını alır*). Belə olduqda *bu* işarə əvəzliyi qəlib söz funksiyasını itirmiş olur.

Bu işarə əvəzliyi bəzən kimi qoşması ilə birlikdə qəlib söz funksiyası daşıyaraq elə qəlib sözünün sinonimi kimi çıxış edir: Molyer və Şekspir bu kimi təzimə layiq şəxslərdəndirlər ki, bir-bir saymağa ehtiyac yoxdur [3, s.184].

Bu qəlib sözünün işləndiyi baş cümlənin parçalanmış şəkildə təqdim olunduğu nümunələri də M.F.Axundzadənin əsərlərində rast gəlirik:

Tarverdi. *Bu qız ki, görürsən, mənim əmim qızı və mənim deyiklidir* [2, s.96]. Müsyö Jordan. *Məsələn, bu ot ki, görürsünüz (əli ilə bir kiyaha işarət edib) latınca bunun adı aqantusdur ki, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına çox faydası var* [2, s.53].

Hər iki cümlədə bu sözü qəlibdən çox qeyri-həmcins təyin funksiyasına malikdir və baş cümlənin mübtədasını təyin edir: *gördüyün bu qız, gördüyünüz bu ot.*

1-ci cümlənin mübtədası istər baş cümlə şəklində, istərsə də sadələşdirilmiş variantda müstəqilliyini saxlaya bilir:

a) Baş cümlə: *Bu qız mənim əmim qızı və mənim deyiklidir;*

b) Sadələşdirilmiş variant: *Gördüyün bu qız mənim əmim qızı və mənim deyiklidir.*

Lakin 2-ci cümlənin mübtədası təyinedici sözlə birlikdə (*bu ot*) güclü mövqedə dayanaraq “yeni” mübtədaların asılı tərəfinin (*bunun – bu otun adı, bunun – bu otun faydası*) yaranmasında iştirak edir. Cümlənin mübtədası (*bunun adı*) isə xəbərin (*aqantusdur*) güclü mövqeyə keçməsinə şərait yaradır. “*Aqantusdur*” xəbərinin güclü mövqedə olmasının əsas səbəbi isə ardınca gələn təyin budaq cümləsi ilə bağlıdır.

Deməli, bu sintaktik bütövde 2 təyin budaq cümləsi vardır: *görürsünüz, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına çox faydası var.* Sintaktik bütövde müşahidə olunan *ki* ədatının daşdığı funksiya və işlənmə mövqeyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri, xalq danışıq dili üçün təbii haldır. Lakin bağlayıcısının mövqeyi (*aqantusdur ki*) nitqi bir qədər çətinləşdirmişdir. Bu, bir növü Azərbaycan dilinə yad ünsür kimi daxil olan *hansı ki*, bağlayıcı vasitəsinə uyğun gəlir. Bunu Müsyö Jordanın fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə şəklində qurulmuş nitqi, müəllifin obraz yaratma üsulu hesab etmək olar.

Ə.Sadiqov bu tip cümlələri daxili təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə adlandırmış, bunun ümumxalq danışıq dilinə yad olduğunu göstərmişdir [7, s.64-71].

S.Mehdiyeva yazır: “Şəhriyar” dastanında da daxili təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlələr, əsasən, müəllif dilində, bəzən də savadlı personajların nitqində özünü göstərir. Bu halın özü sübut edir ki, Azərbaycan ədəbi dilində daxili təyin budaq cümlələrinin işlənməsi sırf üslubi səciyyə daşmışdır. Bunun ümumxalq Azərbaycan dilinin sintaktik

düzümü ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Əks halda “Kitabi-Dədə qorqud” dastanları bizə material verməli idi [8, s.123-124].

Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “hansı ki” bağlayıcısı müşahidə olunmamışdır. V.Adilov yazır: “XIX əsr elmi əsərlərin dilindəki təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin III tipi “hansı ki” bağlayıcısı vasitəsilə yaranan budaq cümlələrdir. ...Bu tip təyin budaq cümlələri XIX əsrə qədərki yazılı abidələrimizdə işlənməmişdir. XIX əsr elmi əsərlərinin hamısında deyil, məhdud bir qismində Əfşarın “Sərf-nəhv”, Şükrullah Məhərrəmzadə Qarabağının “Risaleyi-ətfal” əsərlərində bu növ təyin budaq cümlələrinə təsadüf edilir” [9, s.104].

M.Cəfərzadə Azərbaycan dilinin dialektlərini sintaktik baxımdan tədqiq etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir: “Təyin budaq cümləsinin maraqlı bir tipi *hansı ki* nisbi əvəzliyi əsasında qurulur. Daha çox qərb qrupu (xüsusən Qarabağ dialekti) üçün səciyyəvi olan belə budaq cümlələr o qədər də çox işlənməsə də, bir sıra variantlarda özünü göstərir” [10, s.289].

Ə.Sadıqov isə belə qənaətə gəlmişdir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənən *hansı ki* bağlayıcı vasitəsi rus dilindən kalka edilib, ziyalıların dilində, xüsusilə N.Vəzirovun dilində müşahidə olunur. Belə cümlələr ziyalıların danışığından dialektlərə keçmişdir [11, s.72-73].

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “hansı ki” bağlayıcı vasitəsi işlənməsə də, bu bağlayıcı vasitənin mövqeyinə yaxınlaşan iki məqam diqqəti cəlb edir:

1-ci məqam. Baş cümlənin parçalanması yolu ilə formalaşan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənən, cümlənin bir üzvünə aid olan *ki* ədatı çox vaxt *hansı ki* bağlayıcı vasitəsinin sinonim variantı kimi çıxış edir. Hacı Salah. ...*burada hər kəs ki geyəcək, onun əyninə görə biçdirib tikdirdəsiniz* [2, s.99]. *Bir para malım ki, yadımdan çıxıb, xümsü qalırdı, Məhəmməd mənim yadıma salırdı, onun da xümsün alırdı* [3, s.63].

Ki ədatı ilə işlənən bu tipli cümlələr M.F.Axundzadənin əsərlərində daha çox müşahidə olunur. Bu da təbiidir, çünki M.F.Axundzadə xüsusilə dram əsərlərinin dilində sadə və canlı xalq danışığı dilindən daha çox istifadə etmişdir.

N.Z.Hacıyeva Azərbaycan dili abidələrində mürəkkəb cümlə strukturundan bəhs edərkən təyin budaq cümləsinin bu modelinə də toxunmuşdur: “Təyin budaq cümləsinin yerinə gəldikdə, bu, adətən, baş cümlədə təyin olunan üzvün yerindən asılıdır. Təbii ki, bunun üçün təyin budaq cümləsi baş cümlənin daxilinə girir” [12, s.30].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində belə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr geniş şəkildə işlənməkdədir: Bir adam ki məni saymır, mən niyə onu sayıram? O Tutu ki deyirsiz ha:, mə:m ‘mənim’ ə:m ‘əminim’ qızıldı. O adam ki sən deyirsən ha:, tapbıyassan. Bəzən *ki* ədatı da işlənmir: Tutu deyirsiz ha:, mə:m ə:m qızıldı. O adam deyirsən sən ha:, tapbıyassan.

2-ci məqam. M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində *ki* bağlayıcısı ilə işlənən təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrinin bir qisminə bir növü ağırlıq hiss olunur. Bu tipli cümlələrdə *ki* bağlayıcısı *hansı ki* bağlayıcı vasitəsinin sinonim variantı kimi çıxış edir: *Bu otun adı qanbretumdur ki, bu zamana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi, ancaq onu Amerika nəbatatından bilirdilər* [2, s.53]. *Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi ki, İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu* [2, s.200]. *Olar da firqeyi-fərraşdır ki, həmişə xidmət üçün kəmərbəstədirlər* [2, s.202]. *Yanında dostlarından iki nəfər dəxi var idi ki, onun söhbətinə qulaq asırdılar* [2, s.199]. *Dördüncü otağın divarlarında Şahnamədə yazılan İranın qədim pəhləvanlarının və Mazəndəran divlərinin surəti yazılmışdı ki, bir-birlərilə cəng edirdilər* [2, s.203]. *Əvvəlinci məclis vaqe olur dərənin içində, böyük palıd ağacının dibində ki, Pərzad oturubdur daş üstündə, yanında qıvrıq geyinmiş və yaraqlanmış Bayram gözüün ona dikmiş* [2, s.69]. *Vaqe olur Şəmsəddin mahalında, dərənin içində ki, bir tərəfində təpə dəxi zahirdir* [2, s.81].

Belə cümlələrdə *ki* bağlayıcıdan çox, ikinci komponenti (budaq cümləni) nəzərə çarpdıran, qüvvətləndirən ədat funksiyası daşıyır. Vergül işarəsinin yerini dəyişməklə, yaxud sinonim variantdan istifadə etməklə yuxarıdakı cümlələrdən birinə bir daha diqqət yetirək:

– *Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi, ki İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu;*

– *Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi, hansı ki İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu.*

Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, 1-ci məqama aid olan bu kimi cümlə modelləri dilimizdə ümumişləklilik qazanmış, xalq dilinə uyğunlaşmışdır. 2-ci məqama uyğun gələn cümlə modelləri isə dildə yad ünsür kimi qalmışdır.

Haman, həmin işarə əvəzliyi təyinin qəlibi funksiyasında.

Baş cümləsi parçalanmış şəkildə təqdim olunan bu cümlələr daha çox qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin tərkibində təqdim olunmuşdur: *Vəqta ki, bu cizm tərkibi paşidə və mütəlaşi oldu, yəni pozuldu, haman keyfiyyət ki, biz onun adına ruh demişik, zail və məhv olacaqdır* [2, s.94].

Vəqta ki, əczani-mədəniyyəni biri-birindən ayırdın, yəni haman tərkibi ki, o əczalara vermişdin, bərhəm etdin, qüvveyi-teleqrafiyyə, yəni ruhi-teleqrafi zail və məhv olur [3, s.94]. ...və illa həmin iksir ki, indi bir aydır müttəsil onun pərvərişində zəhmət çəkirəm, türfətül-eyndə puç olub havaya qalxacaqdır [2, s.42]. Onun xəyalına görə, bu haman baliqdır ki, öküzü, yəni Yeri daşıyan öküzü öz belində saxlayıbdir [3, s.36].

Elə, belə işarə əvəzlilikləri təyinin qəlibi funksiyasında.

Əsgər bəy. Kazakları aldadıb elə yerdən keçərik ki, izimizi-tozumuzu görməzlər [2, s.138]. ...onların bir-biri ilə görüşməsinə elə yerdə göstərin ki, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmasın [3, s.183]. Vallah, belə rüsvaylıq olmaz ki, biz tutduq [2, s.208]. Ağa Bəşir. Belə də yalan olurdu ki, bu qayırmışdı? [2, s.186]. Molla İbrahimxəlil. Belə müsibət olmaz ki, məni saldınız! [2, s.41]. Vəzir. ...Sən mənə belə xörək yediribsən ki, bir ay da yeməsən, acımanam [2, s.101].

Yuxarıdakı nümunələrdə *elə* əvəzliyi yer ismi ilə birlikdə işlənərək cümləyə semantik cəhətdən yer məzmunu gətirsə də, budaq cümlə (*izimizi-tozumuzu görməzlər, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmasın*) öz təyinlik xüsusiyyətini bərpa etməyə qabildir: *izimizi-tozumuzu görməyəcəkləri yerdən, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmayacaqları yerdə.*

Nümunələrin sonuncusunda təyini *belə* qəlib söz ilə ifadə olunan baş cümlə 1-ci qütb (*Sən mənə belə xörək yediribsən*), qarışıq tipli təyin budaq cümləsi 2-ci qütb qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bütövlükdə baş cümlənin *belə* qəlib sözü ilə ifadə olunan təyinin izah etsə də, semantik cəhətdən qarşılaşdırma və nəticə məzmununa da malikdir.

Elə, belə əvəzlilikləri bir qüvvətləndirici ədatı ilə birlikdə də (*elə bir, belə bir, bir elə, bir belə*) qəlib söz funksiyası daşıya bilir.

Beləliklə, İran millətini tanımaq üçün sən gərək qırmızı mahıddan olan on iki guşəli qızılbaş tacının şəkli kimi elə bir əlamət tapasan ki, bir tərəfdən qədim fars padşahlarına aid olsun, digər tərəfdən isə səfəviyyə padşahlarını xatırlatsın [3, s.158]. ...sən elə bir əsrdə protestantizmi icad etdin ki, olar hələ inkivizasiyon divanlarının atəşgahlarında yandırılırdılar [3, s.87]. Ağa Kərim. Xeyr, xatirimə bir belə adam gəlmir ki, Ağa Mərdana hərif ola [2, s.166].

Bəzən baş cümlədə işlənən qəlib söz təyin funksiyası daşısa da, cümlənin ümumi semantik məzmununa yer, dərəcə, nəticə əlamətləri də daxil olur: Heydər bəy. *Ay evin yıxılsın, elə bir dərin yerə düşübsən ki, səni çıxarmaq heç mümkün deyil!* [2, s.138]. Zibə xanım. *Ay ləçər, axır*

İşi o yerə yetiribsən ki, mənim qaravaşımı söyüb mənim üstümə göndəribsən? [2, s.105].

1-ci cümlənin aktuallığı həmin yerin dərinliyinin üzərinə kökləndiyi üçün dərəcə əlaməti daha çox qabardılmışdır: səni çıxarmağın heç mümkün olmayacağı dərəcədə dərin yerə düşübsən.

2-ci cümlədə isə baş cümlənin aktuallığı təyin və ya dərəcə əlamətlərinə doğru istiqamətlənsə də (*İşi hansı yerə yetiribsən? İşi hansı dərəcəyə çatdırıbsan?*), budaq cümlən nəticə əlaməti ilə tamamlanır (*nəticədə mənim qaravaşımı söyübsən və mənim üstümə göndəribsən*).

Bəzən belə qəlib sözü ilk baxışda baş cümlənin təyini, yaxud tərzihərəkət zərfliyi kimi görünsə də, *bunu* qəlib sözünün sinonim variantı kimi başa düşülüb, ardınca gələn tamamlıq budaq cümləsinin yerində işlənmiş olur: Ağa Səttar. *Mən belə səlah görürəm ki, oları Ağa Mərdana tapşırırsınız* [2, s.183]. Ağa Bəşir. *Arvad tairəsi naqisül-əql belə xəyal edir ki, bu hiylə və tədbir ilə Hacı Qafurun dövlətinə sahib ola bilər* [2, s.183].

Bir sözü təyinin qəlibi funksiyasında. *Elə bir, belə bir* tipli qəlib sözlərin elə variantları müşahidə olunur ki, *bir* qüvvətləndirici ədatı təklidə elə, belə əvəzlilikləri işlənmədən də təyinin qəlibi funksiyasını daşıya bilər. Lakin bununla belə, elə, belə əvəzlilikləri hiss olunur. Ə.Abdullayev bu tip cümlələrdən bəhs edərək yazmışdır. “Baş cümlədə təyinlənən isimdən qabaq əvəzlilik iştirak etmir, yalnız qeyri-müəyyənlik ifadə edən bir sözü işlənilir və bir sözüdən sonrakı isim budaq cümlə vasitəsilə təyin edilir. Baş cümlənin quruluşu və tələffüzü bağlayıcısı və tabeəddici intonasiyanın mövcudluğu budaq cümlənin işlənməsini zəruri edir” [6, s.238].

Molla İbrahimxəlil. *Allah qoysa o vaxtdək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzü görməyim* [2, s.44]. Şəhrəbanu xanım. *Atan iyirmi gündən sonra allah qoysa, sizə bir toy ədəcəkdir ki, tərifini tamam Qarabağda söylənəcəkdir* [2, s.46]. Şərəfnisə xanım. *...və mənə bir güzgü bağışlayıb ki, Parijin əcaibət bağında bitən Yengi Dünya güllərinin surəti dalısında çəkilməmiş* [2, s.60]. Vəzir. *A kişi, bu gün başıma bir qəziyyə gəlibdir ki, heç fikrimdən keçməzdi* [2, s.107]. Heydər bəy. *Bir hünər göstərrəm ki, Rüstəmi dastan da göstərməmiş ola!* [2, s.122]. Ağa Həsən. *Yaxşı, sənə mən bir oyun tutum ki, tamam dastanlarda deyilsin, ölənədək dadı damağından getməsin!* [2, s.164]. Hacı Rəcəbəli. *Qorxma, Hepo bir nadüristdür ki, hər sifətə və hər donə girə bilər* [2, s.177].

Bir qəlib sözü ilə isim arasında sifət də işlənə bilər: Hepo. *Bir yaman hərifə rast gəldim ki, Leylac onun əlinə su tökməyə yaramaz idi* [2, s.185].

Belə cümlələri sadələşdirdikdə qeyri-həmcins təyinlər yaranır.

Bir qəlib sözü üçüncü növ təyini söz birləşməsinin 2-ci tərəfini də təyin edir: Roman da drama fənninin bir qismidir ki, izahı uzun şərhlə möhtacdır [3, s.184]. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qəlib sözü ilə işlənən variantları M.F.Axundzadənin əsərlərində ən çox müşahidə olunan nümunələrdir.

Deməli, baş cümlədə təyini ifadə edən qəlib sözün işlənmədiyi hallar da vardır. Belə olduqda *ki* bağlayıcısı və intonasiya vasitəsilə baş cümlədə təyinin çatışmadığı və budaq cümlə vasitəsilə anlaşılaacağı ortaya çıxır.

Vəli. *Arabada iki böyük sandıq var ki, heç tərptəmək olmaz* [2, s.84]. Heydər bəy. *Hanı Qızılbaş və Osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı* [2, s.122]. Ağa Mərdan. *Ağa, mənim şahidlərim var ki, bu sərbazlar deyən gündə Hacı Qafurun qucağında bir aylıq oğlunu görüblər* [2, s.184]. *Oların birisi gürcü qızı idi ki, Gürcüstan valisi şaha peşkəş göndərmişdi* [2, s.199].

Belə cümlələrdə *ki* bağlayıcısı xüsusi bir intonasiya ilə tələffüz olunaraq baş cümlədə çatışmayan bir üzvün olduğunu nəzərə çarpdırır.

Bəzən *ki* bağlayıcısı xüsusi bir intonasiya ilə inversiyaya şəkildə təqdim olunan baş cümlənin qeyri-həmcins təyini ola biləcək budaq cümləni baş cümlə ilə əlaqələndirməyə xidmət edir. Məs.: Ağa Mərdan. *Qız qalib yalqız, ancaq bir cavan namizədir ki, əlindən heç bir iş gəlməz* [2, s.173].

Buradakı bir ədatı qəlib söz funksiyası daşımır. Bunu cümlənin sadələşmiş variantında da görmək mümkündür: *Qız ancaq əlindən heç bir iş gəlməyən bir cavan namizədir yalqız qalib*.

Lakin elə cümlələr də olur ki, *ki* bağlayıcısı işlənmir, yalnız intonasiya vasitəsilə baş cümlədə çatışmayan üzv olduğu anlaşılır: *Hər mənzildə padişah tərəfindən atlar və adamlar müəyyən idi, vaqə olan əxbaratı müvəkillərin e'lamı ilə padişaha və padişahdan müvəkillərə yetirərdilər* [3, s.22].

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməsi qabarıq şəkildə özünü göstərir: qonşu Bayram – Bayram qonşu, Cabbar küyrə 'kirvə' – küyrə Cabbar və s. [13, s.217].

Dilimizdə tarixən bu cür yerdəyişməli mürəkkəb adların – ismi birləşmələrin olduğu da nəzərimizdən qaçmır: Ağa Məhəmməd – Məhəmməd ağa, Şah İsmayıl – İsmayıl şah və s.

S.Mehdiyeva XVIII yüzilliyin yazılı abidəsi "Şəhriyar" dastanının dilində təyinlə təyin olunanın yerdəyişməsini müşahidə etmişdir: Şirin

qarabaş, Tuti qarabaş, Saleh sövdagər və s. kimi birləşmələrə diqqət yetirmişdir. [8, s.113].

Belə bir xüsusiyyəti hadisələrin Təbriz şəhərində cərəyan etdiyi “Mürافیə vəkillərinin hekayəti” əsərində də müşahidə etmək olur: Hacı Rəcəbli. *Bu Hepo qumarbazdır ki, dünən Ərdəbildən gəlir. Bu qəzvinli Şeydadır ki, gündüz sərraflıq elər, gecə ayyarlıq. Bu da Qurbanəli həmədanlıdır ki, gecə hər iş əlindən gələr, amma gündüzlər bazarda corab satar. Bu da marağalı Hənifədir ki, gündüz qoltuqfuruşluq edər, gecələr mənim yanımda olur* [2, s.177].

Bu, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin 1-ci qütbündə (baş cümlədə) təyini və qeyri-təyini ismi birləşmələr işlənmişdir: Hepo qumarbaz, qəzvinli Şeyda, Qurbanəli həmədanlı, marağalı Hənifə.

Hepo qumarbaz, Qurbanəli həmədanlı qeyri-təyini ismi birləşmə, *qəzvinli şeyda, marağalı Hənifə* birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşmışdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələr yox, birinci növ təyini söz birləşməsi işlənən mürəkkəb cümlələr sadələşərsə, qeyri-həmcins təyinli cümləyə çevrilər.

Təyinlə təyin olunanın bu cür yerdəyişməsi heç də təsadüfi deyil. Bu ifadələri M.F.Axundzadə məqsədli şəkildə işlətməmiş, hətta semantik və qrammatik dəyişikliyin olma fərqi belə varmıdır. Ədib “Təmsilat”ı fars dilinə tərcümə edən Mirzə Məhəmməd Cəfərə 25 mart 1871-ci ildə göndərdiyi məktubda *həkim çullu* ifadəsini belə izah etmişdir:

“Həkim çullu” isə “biyabani” (çöllü) demək deyildir. Çul türk dilində atın belinə salınana deyirlər. Rəvayətə görə, 90 il bundan əvvəl, dərviştəbiətli bir həkim səyahət məqsədilə İrandan Nuxaya gəlmiş və bir müddət bu şəhərdə qalmışdı. Onun təbabətdə və bir sıra qəribə elmlərdə, guya tam məharəti varmı. Onun adı bu şəhərdə və onun ətrafında məşhurdur. Həmişə çula büründüyünə görə “Çullu həkim” adı ilə şöhrət tapmışdır. Yəni çul və ya kəpənək geyinən həkim. Nuxa camaatı hələ bu günə qədər həmin həkimi kimya sirlərini bilən bir adam kimi zənn edirlər” [3, s.259].

Müəllif “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində həmin ifadəni belə işlətməmişdir: “*Xasiyyəti belədir, necə ki, Çullu həkim mükərrər təcrübə edib, öz kimya kitabında sərəhətən yazıbdır*” [2, s.42]. Deməli, əsərdə işlədilən *Çullu həkim* ifadəsini məktubda *həkim çullu* şəklində verməsi bir növü izafət birləşmələrinin rolu kimi də başa düşülə bilər [3, s.259].

M.F.Axundzadə rus-Avropa dillərindən alınmış söz və istilahlara izahını çıxarıbda verməmiş və bu üsuldən, əsasən, fəlsəfi əsərlərində istifadə

etmişdir: *Poeziya – ibarətdir o növ inşadan ki, şamil ola bir şəxsin, ya bir tayfanın əhvalının və əxlaqının kəmə hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəmə hüvə həqqəhü şərhinə ... Elektriçestva – ibarətdir bir qüvvəyi-barqiyeyi hərərətiyyədən ki, hər zadda məsturdur.*

Lüğət şəklində təqdim olunmuş bu cümlələr “baş cümlə+budaq cümlə” tipli təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Baş cümlələrdə o, bir qəlib sözündən istifadə olunmuşdur.

O qədər ifadəsi də təyin budaq cümləsində qəlib söz kimi işləyə bilər: Molla İbrahimxəlil. *Mən də hanı o qədər vaxt və fürsət ki, hər cüzviyyətə özüm mübaşir olam* [2, s.40].

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin I tipi (baş cümlə+budaq cümlə) çox işlək olsa da, II tipi (budaq cümlə+baş cümlə) o qədər də işlək deyil. Belə ki, bu tip cümlələrə çox az təsadüf olunur.

Aya, küll cüzvdən bir şey xahiş etsə, cüzv necə o xahişin əncamını bacarır? [2, s.69].

Bu cümlənin budaq qütbündə işlənən *bir şey* bağlayıcı sözünün müqabilində baş cümlədə *o* qarşılıq sözü – təyinin qəlibi işlənmişdir.

Bu isə həmin cümlənin təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu göstərir. Halbuki bir şey bağlayıcı sözü baş cümlənin mübtədə, tamamlıq və xəbərini ifadə edən qarşılıq sözləri də tələb edə bilər.

Bu tip mürəkkəb cümlənin Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, az işləndiyini müşahidə edən Q.Kazımov yazır: “Təyin budaq cümləsinin ikinci tipi dildə nisbətən az işlənir, ona görə ki, əksərən mübtədə, tamamlıq və xəbər budaq cümlələri tərəfindən “unudulur”. Fikri qısa və yığcam ifadə etmək, daha tez çatdırmaq üçün baş cümlədə təyin vəzifəsində işlədilər, qarşılıq bildirən o, bu sözləri məntiqi vurğu altına düşmədikdə substantivləşdirilir. Nəticəsə həmin söz mübtədə, tamamlıq və ya xəbər vəzifəsində işlənməklə budaq cümlənin növünün dəyişməsinə səbə olur; məs.: Hansı dili istəyirsən, o dili öyrən əvəzinə, Hansı dili istəyirsən, o dili öyrən dedikdə təyin budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsi ilə əvəz edilmiş olur və qarşılıq bildirən sözün substantivləşməsi intensiv tələffüz üçün daha münasib sayılır. Bu, bir də onunla əlaqədardır ki, təyin budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə qarşılıq bildirən söz mütləq işlənməlidir: xəbər və təyin budaq cümlələrinin ikinci tipində baş cümlədə budaq cümlənin yerliyini ixtisar etmək olmaz” [4, s.356].

Baş və budaq cümlənin yerinin müəyyənlişməsi baxımından bir cümləyə də nəzər salaq: *Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun?! [2, s.167].*

1-ci yanaşma. Baş cümlə əvvəldə: *Aya, Nəcmi-Sanidən hansı hünər baş vermişdir?*

2-ci yanaşma. Budaq cümlə əvvəldə: *Necə, hansı bağlayıcı sözünün sinonimi olan nə ifadəsi baş cümlədəki o qarşılıq sözünü tələb edib diqqəti o tərifə ifadəsinə istiqamətləndirir.*

Bu cümlə mətndən təcrid olunaraq təhlilə cəlb olunanda fikir şaxələnir:

a) *Hansı tərifə layiq olsun? – O tərifə layiq olsun.*

b) *Və yaxud kim tərifə layiq olsun? – O, tərifə layiq olsun.*

Bu ikilikdən qurtarmaq üçün mətnə bütövlükdə nəzər salınmasına ehtiyac yaranır:

Xalid ibn-Vəlid kimi bir pəhləvan bir qəsidə üçün on min dirhəm ən`am verdiyinə görə təqsirləndirildiyi halda, necə ola bilər ki, bir qəsidəyə on min dinar ən`am verən Nəcmi-Sani pislənməsin?! Halbuki Əş`əs, Xalidi misilsiz hünərinə görə tərif etmişdi. Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun [2, s.167].

Mətnlə tanışlıq doğru nəticə əldə olunmasına kömək edə bilər: *Qarşılığında on min dinar ən`am verilən tərif.*

Deməli, “*Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun*” cümləsi “baş cümlə+budaq cümlə” tiplidir. Baş cümlədəki *hansı* sözünün sinonimi olan *nə* əvəzliyi təyin, budaq cümlə (*o tərifə layiq olsun*) isə baş cümlənin çatışmayan qeyri-həmcins təyimidir: *aya, Nəcmi-Sanidən o tərifə layiq olan nə hünər baş vermişdir?* Budaq cümlə isə mətnin ümumi məzmununu özündə birləşdirmişdir: *Qarşılığında on min dinar ən`am verilən tərifə layiq olsun.*

Beləliklə, təyin budaq cümləsi də özlüyündə təyin-qəliblə işlənən baş cümlə funksiyası daşıyaraq cavabı ümumi mətndən ala bilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, semantik-qrammatik araşdırmalar mətni şəkildə aparıldıqda daha effektiv olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, III cild, XIX əsr, Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 336 səh.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 səh.

3. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 səh.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksis. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004. 496 səh.
5. Мусаев М.М Структурно-функциональная классификация определительных придаточных предложений в тюркских языках (на материале языков огузской группы). Советская тюркология, 1986, №4.
6. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 418 səh.
7. Sadiqov Ə.Ş. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü haqqında. Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1976, №1, s. 64-71].
8. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. Bakı: Elm, 1991, 136 səh.
9. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2002, 136 səh.
10. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 380 səh.
11. Садыхов А.Ш. Значение диалектных фактов в изучении исторического синтаксиса азербайджанского языка, СТ, 1975, №6, стр. 72-73.
12. Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в Азербайджанском языке. Издательство АН СССР. Москва, 1963, 219 стр.
13. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308 səh.

Сакина Шарифова

Определительное придаточное предложение в произведениях

М.Ф.Ахундаде

Резюме

В произведениях М.Ф.Ахундаде часто используется тип определительного придаточного предложения как «главное предложение+придаточное предложение». Однако разделение главного предложения на две части, расположение придаточного пред-

ложения внутри главного предложения придает новое значение определительному придаточному предложению с семантической и грамматической точки зрения. В таких предложениях *ki* выступает не как союз, а выполняет функцию частицы.

Sakina Sharifova

**Attributive clauses in the works of M.F.Akhundzada
Summary**

“Principal clause+subject clause” type of the attributive clause is used oftenly in the works of M.F.Akhundzada. However, division of the principal clause into two parts and positioning of the subject clause in the principal clause gives new meaning to the attributive clause from the semantic and grammatical point of view. In this case, *ki* appears not as a conjunction but has function of particle.